

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۴
فصل اول: تعاریف، مفاهیم، کلیات	۷
۱-۱- تعریف خاطره.....	۸
۱-۲- تعریف خاطره از زبان تعدادی از خاطره نویسان جنگ.....	۹
۱-۳- انواع خاطره نویسی.....	۹
۱-۴- خاطره نویسی و سایر موارد مشابه.....	۱۰
۱-۵- پیشینه و سیر خاطره نویسی در ایران.....	۱۳
۱-۵-۱- خاطره نویسی در قالب جدید.....	۱۶
۱-۶- ادبیات مقاومت.....	۱۹
۱-۷- چگونگی شکل گیری خاطره نویسی جنگ.....	۲۱
۱-۷-۱- خاطره گویی و شکل گیری خاطره نویسی از آغاز جنگ تا پذیرش قطعنامه ۵۹۸.....	۲۲
۱-۷-۲- خاطره نویسی پس از پذیرش قطعنامه و تأسیس دفتر ادبیات و هنر مقاومت.....	۲۳
۱-۷-۳- ارتباط خاطره نگاشته های جنگ با ادبیات.....	۲۵
۱-۸- زن و دفاع مقدس.....	۲۷
۱-۸-۱- حضور زنان در دفاع مقدس.....	۲۷
۱-۸-۲- زن در خاطرات دفاع مقدس.....	۲۹
پیوست فصل اول.....	۳۲
فصل دوم: عناصر داستان، رمان و خاطره.....	۳۳

۳۵.....	۱-۲- موضوع
۳۵.....	۲-۲_ درونمایه
۳۵.....	۲-۳- شخصیت و شخصیت پردازی
۳۶.....	۲-۴- زاویه دید
۳۷.....	۲-۵- صحنه
۳۷.....	۲-۶- گفت و گو
۳۸.....	۲-۷- زبان
۳۸.....	۲-۸- لحن
۳۸.....	۲-۹- سبک و شیوه نگارش
۳۸.....	۲-۱۰- فضا سازی و رنگ
۳۹.....	۲-۱۱- بحران
۳۹.....	۲-۱۲- شروع
۳۹.....	۲-۱۳- پایان
۴۰.....	فصل سوم : بررسی عناصر در چند کتاب برجسته دفاع مقدس
۴۱.....	۳-۱- بررسی عناصر در کتاب تپه برهانی
۴۷.....	۳-۲- بررسی عناصر در کتاب حماسه یاسین
۵۲.....	۳-۳- بررسی عناصر در کتاب نسیم تقدیر
۶۰.....	۳-۴- بررسی عناصر در کتاب شنام
۶۳.....	۳-۵- بررسی عناصر در کتاب پوتین های مریم و خانه ام همین جاست

۶۶.....	فصل چهارم : بررسی عناصر در کتاب دا.....
۶۷.....	۴-۱- موضوع.....
۶۸.....	۴-۲- دورنمایه.....
۶۹.....	۴-۳- شخصیت پردازی.....
۱۱۴.....	۴-۴- زاویه دید.....
۱۱۷.....	۴-۵- صحنه.....
۱۳۰.....	۴-۶- گفت و گو.....
۱۴۱.....	۴-۷- زبان.....
۱۵۰.....	۴-۸- لحن.....
۱۵۷.....	۴-۹- سبک و شیوه نگارش.....
۱۷۲.....	۴-۱۰- فضا سازی و رنگ.....
۱۷۴.....	۴-۱۱- بحران.....
۱۸۶.....	۴-۱۲- شروع.....
۱۸۷.....	۴-۱۳_ پایان.....
۱۸۸.....	پیوست فصل پنجم.....
۱۸۹.....	فصل پنجم : علل برتری دا بر سایر کتاب های نگاشته شده در این زمینه.....
۱۹۳.....	نتیجه گیری.....
۱۹۷.....	فهرست منابع.....

پیشگفتار

جنگ هشت ساله ایران و عراق که در واقع باید آن را دفاع مقدس ایران در برابر ۲۵ کشور جهان نامید؛ امری شگرف و خارق العاده بود؛ که به دلایل گوناگون زود به دست فراموشی سپرده شد و ادبیاتی که در نتیجه آن پدید آمد نیز نادیده گرفته شد. به گونه ای که دکتر کریستف بالایی می گوید: به رغم سکوت و خاموشی نسبتاً فراگیر مراکز مطالعاتی و پژوهشی در ایران، واقعیتی به نام « ادبیات جنگ / دفاع مقدس » هویت یافته و محقق شده است. « جنگ و خاطره ۹۰۸ ». پژوهش گر دیگری نیز به نام دکتر جاشوا آلمانی الاصل می گوید: هنگامی که کتابی در خصوص جنگ ایران منتشر می شود در کشورش اولین مخاطبش اساتید، اهل فن و دانشجویان هستند سپس مردم عادی و عامی!... و برای او جای سؤال دارد که چرا دانشگاهمان با جنگمان قهر است؟ و چرا این جنگ را درک نمی کنند؟ « داودآبادی »

دیگری اریک بوتل فرانسوی است که پایان نامه دکتری اش را بر مبنای یکی از کتاب های خاطرات دفاع مقدس به نام « زنده باد کمیل » در ۱۲۰۰ صفحه می نگارد و به بررسی شهادت از دیدگاه رزمندگان ایرانی می پردازد. او کسی است که شش سال وقت صرف می کند و به روستا های ایران سفر کرده و صیت نامه های شهدا را خریداری می کند و به قول خودش گنجینه ای را با خود از ایران خارج می کند؛ که ما از آن بی خبریم! او اکنون صاحب بزرگترین کتابخانه دفاع مقدس در دنیا نیز هست؛ به گونه ای که محققان جنگ ایران و عراق ابتدا به سراغ کتابخانه او می روند سپس به ایران می آیند و چه درست است سخن حمید داوودآبادی (سردبیر مجله راه) به او که گفته تلاش تو جهت یافتن راه مقابله با سلاح شهادت طلبی است. « همان » که این جای بسی تأسف و سر شکستگی برای دانشگاههای ما است.

درجایی که دیگران برای آگاهی از جنگ ما و برای ضربه زدن به ما چنین هزینه و عمر صرف می کنند، آیا ما باید هنوز در ایران و در جوار شهیدان و در دانشکده ادبیات، کتاب های سراسرنسبت دروغ به خدا و رسول و شریعت و معارض با عقل سلیم را با عنوان عرفان ناب با هزار به به و چه چه بخوانیم کسانی که بی هیچ واهمه ای آفرینشی غیر واقعی به خدا نسبت می دهند و به رسولش نسبت سماع آواز کینز آواز خوان می دهند. ما نیز با اشائه آن در گناه نابخشودنی آنان شریک گردیده ایم و سپس درازای آن رزمندگان غیرتمندی را که با وجود مجروحیت از بیمارستان می گریختند و به خط مقدم باز می گشتند به سخره

می گیریم. آیا آنچه اینان می نویسند با آنچه این رزمندگان می نگارند قابل قیاس است؟ مگر در کتاب های پر از وهم خیال این افراد به دنبال عرفان و راه های سلوک نیستیم؟ اگر چنین است بهتر است قدری صحیح تر بنگریم تا ببینیم که جام جم ما در میان رزمندگانی است که با وجود سنین بسیار پایین ره صد ساله عرفان و سلوک را یک شبه طی نمودند.

هنگامی که کتاب دا اولین چاپ های خود را پشت سر می گذاشت و در همان ابتدای کار بسیار خواهان داشت، نگارنده تصور نمی نمود این کتاب مبنای رساله اش قرار گیرد؛ اما تصویب این رساله زمینه ای شد تا این ادبیات نوین وارد جایگاه اصلی خود یعنی دانشگاه گردد. هدف نگارنده نیز بررسی سیر خاطره نویسی دفاع مقدس با تأکید بر کتاب دا قرار گرفت. بر این اساس و با راهنمایی استادان راهنما و مشاور نگارنده با آقای کمری خاطره پژوه و مشاور کتاب دا و نیز خانم سیده اعظم حسینی نویسنده و مدون کتاب دا آشنا گردید و کمک های صمیمانه ای را از جانب ایشان دریافت نمود.

کتاب دا اولین کتاب خاطرات دفاع مقدس است که در طی دو سال توانسته است به چاپ صدوسی و پنجم، برسد که این تعدد چاپ را برخلاف نظر عده ای که دلیل آن را تبلیغات می دانند باید در خود کتاب جستجو نمود. که به برخی از این ویژگی ها اشاره می گردد:

§ بیان خاطرات از زاویه دید راوی که خاطرات را کاملاً باور پذیر نموده است.

§ زن بودن راوی

§ توصیفات دقیق راوی که خاطرات را کاملاً دیداری می نماید و خواننده را بسان یک ناظر در متن و در کنار و همراه راوی در متن حوادث قرار می دهد.

§ سیر منطقی و به دور از خیال پردازی خاطرات

§ بیان نکات دقیق و خاطرات و جزئیاتی کمتر بدان پرداخته شده است؛ همچون مسأله رسیدگی به

اجساد شهدا و غسل و تجهیز و دفن آن ها

§ همپایی شور و احساس و عاطفه و تدینی خالی از شائبه ریا در همه جا

§ نشان دادن مظلومیت رزمندگان و جنگ زدگان در کنار نشان دادن قدرت و اقتدار آن ها

§ نشان دادن مقاومتی عاشورائی

§ یاد آوری نقش حقیقی زن مسلمان که در کسوت فرزند، خواهر و همسر ضمن حضوری مؤثر در خانه و جامعه بذر حماسه و مقاومت، آگاهی و دیانت، عاطفه و عقلانیت، عفت و شجاعت رادر همه جا می پراکند.

در پایان سپاس و قدر دانی می نمایم از استادان راهنما و مشاور که در شکل گیری این رساله نگارنده را بسیار یاری نمودند و نیز تمامی استادان گران قدری که در تمام طول سال های تحصیل از محضرشان بهره بردم. همچنین کمال تشکر و قدر دانی دارم از آقای علیرضا کمری و خانم سیده اعظم حسینی که در راهنمایی نگارنده از بذل هیچ نکته ای فروگذار نکردند و با وجود مشغله فراوان وقتشان را در اختیار نگارنده قرار دادند.

بیشترین سپاس را هدیه می نمایم به مهربان ترین و ارجمندترین و عزیزترین استادان و سرمایه های زندگی، پدر و مادر دریایی ام که وجود ارزشمندشان گنجینه ای بی پایان است. آنان که در لحظه، لحظه زندگی، گام به گام راهنمایم بودند و با صبوری فراوان جوانی ام را تاب آوردند و سایه مهرالهی شان را بروجو دم گسترده کردند.

فصل اول: تعاریف، مفاهیم، کلیات

۱-۱- تعریف خاطره

۱_ خاطره در لغت: واژه خاطره مؤنث واژه عربی خاطر و از ریشه «خَطَرَ يَخْطُرُ خُطُور» می باشد.

در المنجد بدین صورت به آن پرداخته شده است:

خَطَرَ: يَخْطُرُ و يَخْطُرُ خُطُوراً الْأَمْرُ لَهُ: لَاحَ فِي فِكْرِهِ. یعنی: آن مطلب به ذهنش رسید.

خَطَرَ الْأَمْرُ بِإِلَهِ وَعَلَى وَ فِي بَالِهِ: ذَكَرَهُ بَعْدَ نِسْيَانٍ. یعنی: آن مطلب را که فراموش کرده بود به یاد آورد.

خَطَرَتِ الْحَوَادِثُ: حَدَثَتْ و اعْتَرَضَتْ. یعنی: رخدادها و حوادث پیش آمدند و اتفاق افتادند.

أَخْطَرَ الشَّيْءَ فِي أَوْ عَلَى أَوْ بِإِلَهِ: أَذْكَرُهُ آيَاءً. یعنی: او آن چیز را به یاد آورد.

الخاطر: جمع: خواطر: ما يَخْطُرُ بِالْقَلْبِ مِنْ أَمْرٍ أَوْ تَدْبِيرٍ. یعنی: مطلبی که به قلب و خاطر می رسد.

نقشه و فکر و تدبیری که به قلب خطور می کند و گاهی مجازاً به قلب و نفس اطلاق شده است؛

می گویند: وَقَعَ فِي نَفْسِي: در جانم واقع شد. / وَجَّشَ الشَّعْرُ فِي خَاطِرِي: یعنی: آن شعر در ذهنم بی

مقدمه و فی البداهه جوشید. / وَفُلَانٌ سَرِيعُ الْخَاطِرِ أَيْ عَاجِلٌ بَدَاهِهِ. یعنی: فلانی زود به ذهنش می رسد.

(معلوف ۱۸۶ و ۱۸۷)

۲_ خاطره در اصطلاح خاطره نویسی

در تعریف اصطلاحی خاطره به دو گونه شفاهی و مکتوب تقسیم می شود.

الف_ خاطرات شفاهی: گاه تاریخ نگاران و پژوهشگران تاریخی، خاطرات افراد مختلف را درباره یک

موضوع خاص ضبط می کنند و با تدوین آن، به واقعه، شکل تاریخی و مکتوب می دهند؛ که به این

دسته از خاطرات، خاطرات شفاهی گفته می شود. (دهقان ۲۶۳)

ب_ خاطرات مکتوب: خاطره در شکل مکتوب اثری است که پدیدآورنده یعنی صاحب خاطره با اتکا به

حافظه و مرور گذشته و نیز هر آنچه به او در یادآوری گذشته هایش کمک می کند؛ می نویسد و در آن به

باز آفرینی کرده ها، دیده ها و شنیده های خود می پردازد. بنابراین خاطره حاصل جستجو در زمان سپری شده است. (کمری، یادمانا ۷۳)

خاطرات به معنای خاص، ثبت و ضبط حوادث زندگی شخصی و خصوصی توسط فاعل آن حوادث می باشد؛ که این حوادث می تواند چنان با احساس عمیق شخص همراه باشد که تأثیر یا دگرگونی قابل ملاحظه ای را به همراه داشته باشد. از سوی دیگر در بردارنده تجربیات و نتیجه گیری های سودمند ناشی از آن در زندگی باشد. (عبدالمجید معادی خواه ۷۵۳)

۱-۲_تعریف خاطره از زبان تعدادی از خاطره نویسان جنگ

محمد رضا بایرامی: خاطره همان چیزی است که بعد از مدتی هنوز از ذهن پاک نمی شود. چیزی است که به واسطه داشتن برجستگی های خاص از یاد نمی رود. (یادنگاران ۳۴ و ۳۵)

مهدی جعفری نسب: خاطره را ذکر و وردی می دانم از آنچه بر انسان رفته است. این رد پای گذر حوادث است که بر ذهن و ضمیر و جسم و جان به جای می ماند. زندگی هرکس همان خاطره های اوست. انسان بی خاطره بی هویت است. (همان ۸۳)

احمد دهقان: خاطره بازگویی و مکتوب کردن چیزی است که برای یک فرد اتفاق افتاده، آن را دیده یا شنیده و یا بر ذهنش گذشته و به نظرش آمده. بعضی چیزها را چشم من دیده، گوشم شنیده و بعضی چیزها بر جسم من گذشته و بعضی چیزها در ذهن من اتفاق افتاده؛ یعنی خاطره تمامی اجزای انسان و جسم و روح او را متأثر می کند. (همان ۱۲۸)

سید حمید رضا طالقانی: خاطره برداشتی از یک حادثه است توسط کسی که یا خود شاهد حادثه بوده یا به نحوی در جریان آن حادثه قرار گرفته است. خاطره نویسی ثبت و ضبط و انتقال قلمی حوادث و وقایعی است که خاطره نویس برداشت کرده و با هدف خاصی آن را نگاشته است. (همان ۱۶۹)

۱-۳_انواع خاطره نویسی

الف_ خاطره نویسی نگارش حوادث و حالات و ماجراهایی است که خاطره نویس به چشم خود دیده یا به گوش خود شنیده و کم و بیش در جریان وقوع آن حضور داشته است؛ که در این صورت شاکله اصلی موضوع خاطره نگاشته را حدیث حال دیگران شرح وقایع بیرونی و بعضاً نقل نظرها و نقوش خاطره نویس

پدید می آورد؛ که شرح حال شخصی و اقدامات نویسنده نقش فرعی می یابد. بنابراین خاطره نگاشته از جهت شکل ظاهری به گزارش ها و تاریخ نوشته های روایی نزدیک می شود.

ب- خاطره نویسی نگارش شرح احوال و حالات و ماجرا هایی است که عمدتاً نقش و عملکرد نویسنده - صاحب خاطره - را در مقطع خاص یا دوره نسبتاً کامل زندگانی وی نشان می دهد. در این شکل موضوع اصلی خاطره نگاشته ها شامل شرح نقش و نظر و کردار و کلام نویسنده در خصوص حوادث و رخداد های بیرونی نسبت به موضوع خاطره جنبه فرعی و شخصی می یابد. چنین خاطره نگاشته هایی را «زندگی نامه خودنوشت»، «خودسرگذشت نامه»، «حسب حال»، «سوانح عمر» و «اتوبیوگرافی» می خوانند.

ج- خاطره نویسی شرح حال و مواضع اقدامات نویسنده به اضافه شرح وقایع و حوادث جاری و بیرونی و یادکرد چند و چون حال و کردار دیگران است. در این تلقی خاطره نویسی اعم از دو گونه مذکور است. در این حالت خاطره نویس با استفاده از شنیده ها و مشاهدات و کنش شخصی و حضوری در وقایع و حوادث بیرونی به نحو مزج و ترکیب به نگارش خاطرات می پردازد. بدیهی است نوع جامع و عام خاطره نویسی در این صورت امکان می پذیرد. (کمری، یادمانا ۱۶ و ۱۷)

۱-۴- خاطره نویسی و سایر موارد مشابه

الف- زندگی نامه: زندگی نامه در لغت تاریخ زندگی یا دوره ای از زندگانی یک شخص در حدود اطلاعاتی است که نویسنده از احوال وی دارد و نیز (توسعاً) شرح دوره زندگانی شخصی است که به صورت زندگی نامه نوشته شده باشد. (رستگار فسایی ۲۸۱)

بنابراین تعریف و نیز تعریفی که در تعریف نوع دوم از انواع خاطره نویسی ذکر گردید خاطرات یکی از اقسام وزیرمجموعه زندگی نامه ها به حساب می آیند.

زندگی نامه نویسی در ایران سابقه ای طولانی دارد. به طوری که گذشته از اجزای خداینامه که بعدها در شاهنامه جمع شده است؛ حتی کتیبه بیستون را می توان از نوع زندگی نامه به شمار آورد.

(رستگار فسایی ۲۸۱)

ب- گزارش نویسی : گزارش نویسی عبارت است از بیان اخبار ، اطلاعات ، حقایق، علل مسائل و رویدادها و تجزیه و تحلیل منطقی و متوالی آن ها. نیز در گزارش نویسی ، گزارش گر نمی تواند ذهنیات، احساسات و عواطف خود را وارد نماید. (داورپور)

گزارش، شرح دیده ها و شنیده هایی است که درباره یک موضوع خاص توسط گزارشگر انتخاب می شود. (سایت تبیان)^۱

بنابراین تعاریف، گزارش ها زیر مجموعه خاطرات هستند. زیرا خاطرات می توانند از محدوده موضوع خاص فراتر روند؛ در حالی که گزارش معمولاً شامل یک موضوع خاص است. همچنین خاطرات خوب با بیان قوی احساسات مخاطبان بسیاری را جذب می نمایند در حالی که گزارش های صرف چنین قدرتی ندارند.

از سوی دیگرنشر گزارش معمولاً حالت صمیمیت و سادگی و بی تکلفی نثر خاطره را ندارد. در گزارش نویسی معمولاً سعی می شود ترتیب و توالی اجزای جمله به صورت نسبی رعایت شود. اما در خاطره نویسی، نویسنده بدون تکلف و با رعایت نکاتی محدود جمله ها را به هر صورت که بخواهد، به دنبال هم می آورد. (همان)

ج- سفرنامه نویسی : خاطرات بخشی خاص در سفر نامه ها به خود اختصاص داده اند و بدین دلیل سفرنامه ها از جهتی خاطرات نیز محسوب می شوند. این نوع خاطرات از دقت نظر، ظرافت و موشکافی نقادانه ای برخوردارند. آنچه که سفرنامه را از خاطره متمایز می سازد بُعد مکانی آن است. معمولاً بُعد مکانی سفرنامه ها از گستردگی بیشتری برخوردار است و مؤلف با اندیشه ای باز و انعطاف پذیر با حوادث و پدیده ها روبرو می شود. این انعطاف پذیری از سویی موجب دقتی بودن سفرنامه ها می گردد و از سوی دیگر موجب بسط سفرنامه به ابعاد مختلف اجتماعی، سیاسی و اقتصادی شده که دربردارنده گزارش مشاهده و خاطره در رشته های تاریخ، جغرافی، جامعه شناسی و روانشناسی گردیده است.

(عبدالمجید معادی خواه ۷۵۹)

بنابراین تعریف سفرنامه ها اعم از خاطرات هستند.

د_ یادداشت ها و دست نوشته : یادداشت ها و دست نوشته ها که بخشی از آن ها به صورت روزانه نوشته می شوند نیز حاوی شرح مشاهدات , شنیده ها و اعمال راویان آن ها هستند. بنابراین در ذیل و شمار خاطرات قرار می گیرند. (دهقان ۲۳۲)

تفاوت یادداشت ها و خاطرات در این است که یادداشت ها اغلب در حین واقعه نگاشته می شوند. اما خاطرات گاه سال ها پس از وقوع حادثه نوشته می شوند. (همان ۲۱۴)

براین اساس یادداشت ها روزآوردتر , دقیق تر و جزئی تر هستند و زمان نگارش آن ها به زمان واقعه نزدیک تر است. (کمری, یادمانا ۱۸)

۱-۵- پیشینه و سیر خاطره نویسی در ایران

با بررسی کتاب های مذهبی ، الواح ، کتیبه ها ، نقاشی های معابد و آثار معماری قبل از اسلام به نوشته ها و یادداشت هایی به شیوه خاطره دست می یابیم؛ اما ثبت این وقایع که به جهت ثبت افتخارات بوده است با شیوه ای که اکنون خاطره نگاری گفته می شود متفاوت است.

عدم رواج خاطره نویسی و ثبت وقایع روزانه از سوی ایرانیان قبل از اسلام را باید در نظام سیاسی-مذهبی و ارزش های ناشی از آن جستجو نمود. با توجه به سیستم های شه پدیری که تمام افراد جامعه در یک سیستم منسجم و تنها به عنوان یک مجموعه مطرح هستند و فرد خارج از این مجموعه تهی محسوب می شود؛ و به عبارتی همگی رعیت های شاه می باشند؛ خاطره نویسی که نوعی نمودار فرد گرایی و احساس شخصیت مستقل شخص در برابر جامعه می باشد معنایی ندارد و در جهت تأیید این تفکر خداینامه ها و شاهنامه ها شکل گرفته اند. مجموعه انسانی به رهبری یک ابر قدرت گرد هم آمده اند و در سایه اقتدار وی افتخارات قومی که فقط شکل نظامی دارد ؛ کسب می شود.

(عبدالمجید معادی خواه ۷۶۵)

در چنین جامعه سنتی ای هرکس به نام قبیله ، شهر ، روستا ، عشیره ، صنف و شغل خود و اجدادش باز شناخته می شد و فردیت معنا نداشت و سرنوشت افراد کم و بیش مشخص است و افراد بر اساس نقشی که در جامعه بسته خود داشتند ، معنا پیدا می کردند و خارج از آن نمی توانستند نقش ایفا کنند. فرزند کشاورز مانند پدر خود و اجدادش کشاورز می شد و این شغل نسل اندر نسل بین آن ها باقی می ماند.

(دهقان ۲۲)

از سوی دیگر این عدم رواج را می توان ناشی از اهمیت فراوان نگارش کتاب های مذهبی زرتشتی دانست ؛ به گونه ای که ابعاد دیگر تاریخ نویسی را تحت الشعاع خود قرار داده است. جالب توجه است که این طرز تفکر منتج از سیستم شه پدیری به شکلی جدید و نوین و در قالب جدید در تاریخ بعد از اسلام ایران توسط سلسله های امویان و عباسیان ادامه یافت.

در ایران پس از اسلام با فصل جدیدی در تاریخ نویسی روبرو هستیم که کار نگارش به عهده گروهی خاص از اعراب بوده است. پس از استحکام وثبات سیاسی اعراب در ایران و نشان علاقه در جمع آوری وثبت وقایع و رویداد های تاریخی از سوی ساسانیان ، تاریخ نویسی در قالبی جدید و در واقع در خدمت مذهبی جدید به راه خود ادامه داد. « تاریخ انبیاء ، تاریخ امم و قرون ، تاریخ فتوح ، تاریخ خلفا ، تاریخ سلاطین ، تاریخ بلاد و امصار ، تاریخ آتش سوزی ها و زلزله ها... » نشانگر تنوع تاریخ نویسی مسلمانان می باشد ؛ وسعت قلمرو و پیچیده شدن سیستم حکومتی مسلمانان و مسائل اجتماعی و اقتصادی ناشی از آن موجب این تنوع است. ویژگی اعتماد به نفس قوم تازه وارد (اعراب) و انعطاف پذیری اسلام پیشرفتی قابل ملاحظه را با توجه به شرایط زمانی و مکانی ، امکان پذیر ساخت. بنابراین در این دوران بیشتر با تاریخ نویسی روبرو هستیم تا خاطره نویسی به معنای خاص.

پیوند تاریخی میان اعراب و ایرانیان و پذیرش اسلام از سوی ایرانیان سبب اشتراک بسیاری از منابع تاریخی میان اعراب و ایرانیان گردید. در این ایام تعداد خاطرات میان عرب و ایرانی انگشت نما است. و آنچه در تاریخ رواج می یابد شیوه نقل قول و سپس سیره نویسی است. شیوه نقل قول در قرون بعدی تاریخ اسلامی ادامه و حتی اهمیت می یابد و در سیره نویسی و تراجم احوال جایگاه مهمی را به خود اختصاص می دهد. در این میان می توان به نقل قول های موجود در تاریخ طبری و نیز تاریخ بیهقی اشاره نمود. این نقل قول ها بر عدم رواج خاطره نویسی و نیز ترجیح نقل قول بر نوشتن حوادث دلالت دارد.

با تشکیل سلسله عباسیان و مقارن آن ، تشکیل حکومت های گوناگون در نقاط مختلف ایران که هر یک به نوعی به نام خلیفه عباسی سکه زدند و خطبه خواندند ؛ تاریخ نویسی با شیوه های متفاوت ادامه یافت. تنها خاطره باقی مانده از دولتمردان این دوره « پند نامه سبکتگین غزنوی است ». کتاب های باقی مانده از این دوران حاصل نوشته های دبیران و منشیان است ؛ که بخشی از ساختار اداری حکومت ها بوده اند.

بخش هایی از این کتاب های تاریخی جنبه خاطره به خود می گیرند و از حالت یک بعدی و تاریخ صرف خارج می شوند. به طور مثال تاریخ بیهقی اثر ابوالفضل بیهقی دبیر دربار غزنویان ، دارای ابعاد تاریخ محلی ، تاریخ وقایع ، آداب الملوک و نیز خاطرات و گزارش ها می باشد.

(عبدالمجید معادی خواه ۷۶۸ و ۷۶۹)

در همین قرون شاهد اوج قدرت اسماعیلیه به رهبری حسن صباح هستیم. او زندگی نامه ای از خود به جا گذاشت به نام سرگذشت سیدنا که از آتش سوزی قلعه الموت به دستور هلاکو نجات یافت. نسوی معروف به محمد زیدری نیز در سال ۶۳۲ ه.ق. کتاب نفثه المصدور را به فارسی تألیف کرد و به شرح مصائب زندگی خود و نیز شرح دشواری هایی که برای سلطان جلال الدین محمد خوارزمشاه در اواخر سلطنتش بر اثر حمله مغول به ایران پیش آمد، پرداخته است.

تاریخ نویسی در عهد مغولان وایلخانان نیز اهمیت خود را حفظ نمود و بلکه مغولان با اعتقاد شدیدی که به تاریخ و نجوم داشتند، سعی در ثبت افتخارات خود نمودند. در این دوران با رشد تصوف کتاب های تراجم احوال رواج یافت و تا قرن های بعدی نیز رواج خود را از دست نداد و در میان این کتاب ها نیز بخش هایی از خاطره وجود دارد که از منابع مهم تاریخی هستند. از کتاب های این دوره که مؤلف به شرح مشاهدات خود پرداخته است می توان به تاریخ الکامل یا الکامل فی التاریخ اشاره نمود. (همان ۷۷۰)

در عهد تیموریان نیز تاریخ نویسی همچنان شیوه غالب است و تیمور شخصاً به ثبت وقایع و حوادث عهد خود توجه علاقه نشان می داد افرادی را برای این کار تعیین می نمود. در این قرن نیز مطالب مهم تاریخی و یا بیان خاطراتی مهم که اهمیت تاریخی دارند رواج می یابند. (همان ۷۷۱)

با آغاز قرن ۱۰ و روی کار آمدن صفویه با داعیه شیعه گری نگارش نسب نامه آغاز گشت. نسب نامه نگاری آنچنان در نگارش تاریخ مورد توجه قرار گرفت که تاریخ های این دوره همگی با نسب نامه همراه، با نگارشی مصنوع و متکلف آغاز می شود. در این زمینه می توان کتاب های از شیخ صفی تا شاه صفی تألیف حسینی استرآبادی و خلاصه التواریخ تألیف قاضی احمد اشاره نمود.

تنها خاطراتی که از این دوران در دست است، تذکره شاه طهماسب است که حوادث زمان خود را از آغاز پادشاهی تا پایان داستان پناهنده شدن بایزید پسر سلطان سلیمان به دربار ایران و پیامدهای آن نگاشته است و ملّا جلال منجم باشی شاه عباس نیز وقایع روزانه دربار را به رشته تحریر درآورده است که « روزنامه ملّا جلال » نام گرفته است. (همان ۷۷۲ و ۷۷۳)

در دوره افشاریه نیز کتاب درّه نادره یا تاریخ جهان گشای نادری را از آن جهت که مؤلف منشی مخصوص نادر و محرم اسرار او بوده است را می توان در شمار کتاب های خاطرات قرار داد.

در تمام ادوار یاد شده و نیز دوره های بعد جایگاه مستقل و به عبارتی شیوه ای خاص از تاریخ نگاری به نام خاطره نویسی مشاهده نمی نماییم و این امر تا عهد ناصرالدین شاه قاجار ادامه می یابد. (همان ۷۷۴)

۱-۵-۱_ خاطره نویسی در قالب جدید

خاطره نویسی به سبک جدید در ایران به اواسط دوره قاجار و اعزام دانشجویان به کشورهای اروپایی بازمی گردد. (دهقان ۶۰)

این دوره از تاریخ ایران از جهاتی چند از دوره های قبل متمایز است. در این دوره شاهد وضعیت نیمه استعماری کشور ناشی از دخالت های سیاسی و اقتصادی روس و انگلیس هستیم. ظهور اصلاح گران اجتماعی یکی دیگر از ویژگی های تاریخ این دوره است.

قائم مقام ، امیرکبیر ، میرزااحسین خان سپهسالار و سید جمال الدین اسد آبادی از چهره های شاخص روشنفکری در این دوران هستند. (عبدالمجید معادی خواه ۷۷۴ و ۷۷۵)

جنگ ایران و روس و قرارداد خفت بار گلستان، ایرانیان و به ویژه دولتمردان را به اندیشه در خصوص چرایی این شکست واداشت. نخستین اندیشه هر کس پس از مشاهده نیروهای دوطرف ، عقب ماندگی ایرانیان از قافله علم بود. روس ها با سلاح های آتشین و ارتش منظم پیش آمدند ؛ اما سربازان ایرانی با سلاح های قدیمی و بر اساس روش های سنتی در برابر آن ها ایستادگی می کردند. لذا عباس میرزا بر آن شد تا این فاصله عظیم علمی را پر نماید. به همین دلیل پنج نفر را برای آموختن علوم جدید راهی اروپا نمود. یکی از این افراد میرزا صالح شیرازی بود. (دهقان ۶۰ و ۶۱)

میرزا صالح در دوره ای وارد اروپا (انگلستان) شد که جامعه اروپایی عصرپس از رنسانس را تجربه می کرد. در این زمان اروپا پس از یک دوره افراطی ، تجربیات خود را بر پایه انسان محوری قرار داده بود و خاطره نویسی رواج فراوان داشت. (همان ۷۳)

سفرنامه میرزا صالح ویژگی هایی دارد که آن را از سایر سفر نامه های گذشته متمایز ساخته و آن را به خاطره نویسی نزدیک نموده است. از جمله این که او تجارب شخصی و شرح حال خود را موضوع اصلی کتاب قرار داده است و خوانندگان اثرش می توانند در آن تجارب نتایج و خودنگری یک ایرانی تحصیل کرده را ببینند.

میرزا صالح گذشته از بیان تجارب و مشاهدات و همچنین شرح سیر تحول درونی اش ، اطلاعات ارزشمندی نیز در خصوص سیاست روز و تاریخ کشورهای اروپایی و طبعاً بیش از همه انگلستان در اختیار معاصرانش قرار می دهد.

نثر میرزا صالح مانند بسیاری از سفرنامه نویسانی که بعداً به تقلید از او به نوشتن پرداختند، نثری ساده و روان و حتی گاهی اوقات خودمانی است و با زبان پرتکلف و شیوه نگارش مغلق و مصنوع منشیان آن دوره به کلی متفاوت است. (فراگنر ۲۳ تا ۲۵)

برخی نگارش خاطرات را در این دوران تقلیدی از غرب می دانند. که اگر حقیقتاً هم چنین باشد تقلیدی به جاست. زیرا افراد معمولاً به سبب مقارن بودن با زمان وقایع از اهمیت ثبت آن غافل می مانند و تمام قضایا را از همان دریچه خانه و محله خود می نگرند. از سوی دیگر تاریخ ایران حکایت از تحقیر و ظلم و تعدی بسیار به توده مردم وجود نظام مطلقه در طول سال های متمادی دارد. در چنین فضایی مردم همواره خود را در کنار حوادث و بی تأثیر در آن پنداشته اند. احساس نا امنی و ترس از عواقب نگرش به دلیل وجود نظام دیکتاتوری در کمی نگارش خاطرات در این دوران نقش فراوانی دارد.

با توجه به این مسائل باید این دستاورد به ظاهر غربی را تذکری به دانست که حاصل آن به جا ماندن منابع تاریخی مستند می باشد. خاطرات ناصرالدین شاه، خاطرات تاج السلطنه، «خاطرات و خطرات» مهدی قلی هدایت، «شرح زندگانی من» از عبدالله مستوفی، «حیات یحی» از یحی دولت آبادی، خاطرات امین الوله و روزنامه اعتماد السلطنه نمونه هایی از این دوران هستند.

(عبدالمجید معادی خواه ۷۷۵ تا ۷۷۶)

در ادامه این دوران انقلاب مشروطیت ایران بهترین فرصت و زمینه را پدید آورد تا خاطره نویسی رواج و رونق بسزا یابد. (کمری، بایاد خاطره ۸۵)

هر چند در این دوره سنت خاطره نویسی رواج فراوانی یافت اما همچنان افراد مشخصی دارای این منزلت اجتماعی بودند که خاطرات خود را بنویسند و منتشر کنند.

یکی از رجال مهم دوره سلطنت احمد شاه قاجار و رضا شاه پهلوی که یادداشت هایی از خود به جا گذاشته است، سردار اسعد بختیاری است. او در سال ۱۲۸۸ هـ. ش. در فتح تهران شرکت داشته است. همچنین به همراه یفرم خان به سرکوبی شاهسون ها در اردبیل و مغان پرداخت و در سال بعد نیز مأموریت یافت آرامش را در ایل بختیاری برقرار سازد.

یادداشت های سردار اسعد بختیاری از وقایع زرمی آن دوره خواندنی است. خاطرات این گونه افراد علاوه بر جذابیت برای خوانندگان، نکات مبهم تاریخی بسیاری را آشکار نموده است. (دهقان ۷۹ و ۸۰) در همین دوران کشور دو واقعه مهم انقلابی را در شمال و جنوب تجربه کرد. نبرد رئیس علی دلواری در بوشهر و قیام میرزا کوچک خان در شمال کشور. اگرچه خاطرات انقلابیون توانسته به خوبی افکار

آنان را در سطح منطقه ای و ملی منتشر کند، اما انقلابیون ایرانی در این دو حرکت بزرگ نتوانستند از فرصت یادداشت برداری و خاطره نویسی در ارائه افکار و اعتقادات شان استفاده کنند. و این دونبرد از این منظر در تاریخ ایران کم فروغ است.

در سال ۱۳۲۰ در حین جنگ دوم جهانی ایران توسط قوای متفقین اشغال شد. در کتاب های خاطره، به موضوع ایران در جنگ به خوبی پرداخته شده و آثار متنوعی از این دوران به جا مانده است. کتاب «خاطراتی از مأموریت های من در آذربایجان» نوشته سرلشکر احمد زنگه، نمونه ای از این آثار است. وی در این کتاب به تشریح اوضاع نظامی آن دوره و برآمدن فرقه دموکرات و چگونگی مقابله با آن پرداخته است. اهمیت این کتاب بدین دلیل است که به تشریح چگونگی اشغال کشور توسط روس ها پرداخته است در حالی که دیگران بیشتر به موضوع اشغال جنوب توسط انگلیسی ها پرداخته اند. (همان ۸۳ و ۸۴)

در دوره های بعدی برشمار کتاب های خاطرات افزوده شد و همانگونه که قبلاً ذکر گردید نوشتن کتاب های خاطرات بیشتر از سوی مقامات دولتی و افراد تحصیل کرده صورت می گرفت تا مردم عادی؛ اما آنچه خاطره نویسی را به یکباره دگرگون کرد انقلاب مردم ایران در سال ۱۳۵۷ بود. انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ توانست تمام شبکه های اجتماعی پیشین را به هم بریزد. به این ترتیب خاطره نویسی نیز دگرگون شد. اگر تا قبل از آن خاطرات رجال و گروه های معدود تاریخ ساز بود و نوشته می شد، این بار خاطرات مردم شهر و روستا جلوه پیدا کرد و مهم شد. (همان ۸۹)

اما در دوره انقلاب عده کمی بودند که بخواهند با نوشتن خاطرات و یادداشت های روزانه، هیجان و عمق حرکت مردم را نشان دهند. به همین دلیل پس از پیروزی انقلاب جایگاه این نوشته ها در میان آثار مرتبط با انقلاب هیچ گاه مشخص نشد. نظرات گوناگونی در خصوص عدم عمومیت چاپ کتاب های خود نوشت درباره انقلاب بیان شده است؛ که اکثر آن ها جنگ را عامل آن می دانند. جنگ تحمیلی و پیشرفت حیرت انگیز آثار خود نوشت موجب شد تا حرکت اجتماعی مردم در انقلاب در میان خاطرات و یادداشت ها جایگاه خود را پیدا نکند. از جمله این آثار خود نوشت می توان به اثر برجسته «محمود گلاب دره ای» با عنوان «لحظه های انقلاب» اشاره نمود. (همان ۹۴)

۱-۶_ ادبیات مقاومت

ادب مقاومت هنگامی بوجود می آید که ظلمی پدید آید. ادبیات مقاومت می تواند در برابر ظلم یک فرد یا یک گروه پدید آید و نیز می تواند جنبه فردی یا جمعی داشته باشد و فردی به تنهایی و یا جمعی در مقابل یک فرد ظالم یا جمع ظالم و یا قانونی ظالمانه قد علم کنند. در چنین شرایطی است که ادبیات مقاومت شکل می گیرد. در میان اسطوره های فارسی نیز این مقاومت و ادبیات آن به گونه های متفاوت وجود دارد؛ که بهترین آن شاهنامه فردوسی بزرگ است. اگر دقیق بنگریم خواهیم دید فردوسی چگونه با آفرینش شخصیت های گوناگون و ایستادگی آن ها در برابر ظالمان زمانه شاهنامه اش را به یک ادبیات مقاومت تبدیل نموده است. قرار دادن کاوه آزاده در برابر ضحاک ماردوش را شاید بتوان بیشترین نمود این ایستادگی پس از رستم دانست و خود فردوسی را به حتم نمود مبارزی تنها در برابر حکومتی خودکامه.

ناصر خسرو قبادیانی نیز در تنهایی خود در دره یمگان صدای مقاومت خود را یک تنه به گوش همگان می رساند. در واقع ادبیات مقاومت در روح و جان ایران و ایرانی همواره نمود داشته است و همواره در سراسر تاریخ این سرزمین مقاومت در برابر ظلم و ادبیات مربوط به آن ظهور و بروز داشته است. ادبیات مقاومت را حتی در میان آثاری که ادب تعلیمی نامیده می شوند نیز می توان یافت. آنجا که حکما و دانشمندان با نوشتن کتاب هایی در آداب مملکت داری با زبانی درخور پادشاه غیر مستقیم او را به رعایت حال رعیت و داشتن عدالت فرا می خوانند.

« به بیان دیگر ادبیات مقاومت، صدای مقاومتی است که هرگز خاموش نمی شود و پایان نمی شناسد و تعبیری است که هیچگاه از مردم فاصله نمی گیرد. این ادب پیوسته با مردم است و با حالات و مناسبات آن ها در مواجهه با دشمن همسو و ملازم است. ادب مقاومت دارای بیانی صادق است که از دل پدید آورندگان آن برمی آید و به دور از ادبیات سفارشی و دیکته شده است.

محتوای ادبیات مقاومت بیان تلاش ها، اخلاص ها، ایثارها، رزم ها، محرومیت ها و مظلومیت های افرادی است که در راه ظلم ستیزی قدم نهاده اند.» (سرهنگی، بهبودی و کمری ص ۳۴)

حال اگر این مقاومت در میان یک ملت برای دفاع از کیان و اعتقادات خود در برابر ملتی ستمگر فراگیر شود ادب مقاومت نیز شکلی وسیع تر می یابد و در میان آحاد جامعه حتی در شکل شعارها در کوچه و بازار رخ می نماید. چنانچه انقلاب و جنگ ایران ادبیات مقاومت را در قالب های گوناگون شعر، داستان،

خاطره، شعر و اشکال دیگر به گونه ای وسیع تر از ادوار گذشته به ظهور رساند. اگرچه در دوره های گذشته نیز این مقاومت ها را سراغ داریم؛ اما این مقاومت در انقلاب و جنگ نمود بارزتر و فراگیرتری دارد؛ لذا ادبیات آن نیز ناگزیر گسترده تر خواهد بود. به گونه ای که سال ها پس از گذشت جنگ تحمیلی هنوز هم شاهد ایجاد آثاری در خصوص جنگ هستیم.

«ادبیات مقاومت از سویی نیز ریشه در آموزه ها و فرهنگ شیعه دارد و نمود آن را می توان در دعاها، زیارت نامه ها، مرثی و... دید. از جمله این ادعیه می توان به زیارت عاشورا و دعای ندبه اشاره نمود. با توجه به فراگیری ادبیات مقاومت می توان دوره های تاریخی ادبیات مقاومت در ایران را به صورت زیر تقسیم نمود:

۱. دوره نهضت های داخلی و اولیه پس از ورود اسلام به ایران؛ مانند نهضت شعوبیه.

۲. دوره قیام ها و اعتراضات و جنگ های داخلی و هجوم خارجی مانند حمله مغول و تیمور به ایران و پیدایش نهضت هایی چون سرداران.

۳. عصر صفویه و نبرد با پرتغالیان و ایجاد جنگ نامه های منظوم.

۴. جنگ های ایران و روس در عصر فتحعلی شاه تا انقلاب مشروطه.

۵. دوران مشروطه تا انقلاب اسلامی

۶. انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی» (سرهنگی، بهبودی و کمبری ص ۳۷)